

El-Avâmil Adlı Eserde Fillerin Mantık İlmi Açısından Değerlendirilmesi

Şule Ağaç¹

Öz

Bu makalede XVI. Yüzyılın Osmanlı Devleti döneminde yaşamış, Hanefî-Mâtürîdî kelâm ekolüne mensup, İslam medeniyetine itikâdî ve ilmî anlamda katkısı olmuş İmam Birgivî (ö.981/1573)'nin eseri, el-Avâmil üzerinden fiillerin mantık ilmi açısından incelenmesini amaç edindik. İmam Birgivî'nin mantık ilmi temelli kaleme aldığı el-Avâmil adlı eseri, nahiv alanında önemli eserlerindendir. Kendisi, söz konusu eserini, nahiv kurallarını mantık ilmi temelli olarak dizayn etmiş ve oldukça sade bir dille kaleme almıştır. Eserin adının el-Avâmil olması sadece âmiller (etkenler)i ele aldığı anlamına gelmiyor. Âmiller (etkenler), ma'mûller ve i'râb başlıkları altında üç mevzuyu ele almaktadır. el-Avâmil adlı eserinin temelini oluşturan mantık ilminden yola çıkarak makalemizin sınırları gereği sadece kıyasî lafzî âmiller (etkenler)den olan fiiller konusunu ele alabildik. Öncelikli olarak fiilleri, mantık ilmindeki beş tümel üzerinden tanımladık. Daha sonra akıl yürütme yöntemlerinden analogi, tümevarım ve tümdengelim ile fiiller konusunu ele aldık. Sonuç olarak İmam Birgivî'nin nasıl mantık ilmi temelli bir nahiv kitabı yazdığı bilgisine ulaştık.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Nahiv, Fiil, el-Avâmil, Mantık

Ağaç, Şule. "el-Avâmil Adlı Eserde Fillerin Mantık İlmi Açısından Değerlendirilmesi". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Mart2026): 280-299. <https://izlik.org/JA95FY45UA>. <https://doi.org/10.32711/tiad.1825721>

Geliş Tarihi	17.11.2025
Kabul Tarihi	11.03.2026
Yayın Tarihi	31.03.2026
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Yalova, Türkiye, suleagac@yalova.edu.tr, ORCID:0000-0002-5867-2374

Evaluating Verbs Through the Lens of Logic in Imam Birgivi's Al-Avâmil

Şule Ağaç¹

Abstract

In this article, we aimed to analyze verbs from the perspective of logic through the book al-Avâmil, a work by Imam Birgivi (d. 981/1573), who lived during the Ottoman Empire in the 16th century and belonged to the Hanafi-Maturidi Kalâm school, contributing the Islamic civilization in terms of faith (i'tiqādî) and knowledge ('ilmî). Imam Birgivi's al-Avâmil, which he authored based on the science of logic, is one of his important works in the field of Arabic syntax (nahw). He designed the rules of syntax in this work based on the science of logic and penned it in a very plain language. The title of the work being al-Avâmil does not mean that it only addresses the agents ('avâmil). He discusses these three subjects under the headings of agents ('avâmil), patients (ma'mûlât), and vocalization/inflection (i'râb). Starting from the science of logic which forms the foundation of his work al-Avâmil, we were only able to address the subject of verbs, which are among the literal agents by analogy (qiyâsî lafzî 'avâmil), due to the constraints of our article. We primarily defined verbs using the Five Predicables from the science of logic. Later, we addressed the topic of verbs using the reasoning methods of analogy, induction, and deduction. In conclusion, we reached the finding of how Imam Birgivi wrote a book on syntax based on the science of logic.

Keywords: Arabic Language, Syntax (Nahw), Verb, al-'Awâmil, Logic

Ağaç, Şule. "Evaluating Verbs Through the Lens of Logic in Imam Birgivi's Al-Avâmil". *Türkiye Journal of Theological Studies* 10/1 (Mart2026): 280-299. <https://izlik.org/JA95FY45UA>. <https://doi.org/10.32711/tiad.1825721>

Date of Submission	17.11.2025
Date of Acceptance	11.03.2026
Date of Publication	31.03.2026
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assistant Professor, Yalova University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Arabic Rhetoric, Yalova, Türkiye, suleagac@yalova.edu.tr, ORCID:0000-0002-5867-2374

Giriş

İmam Birgivî'nin *el-Avâmil* adlı eseri üzerine yapılan çalışmalar genellikle eserin pedagojik yönü, medrese müfredatındaki yeri ve nahiv öğretimindeki işlevi çerçevesinde ele alınmıştır. Bu araştırmalarda metin çoğunlukla gramer kurallarını sistematik biçimde sunan didaktik bir nahiv özeti olarak değerlendirilmiş; eserin mantık ilmiyle kurduğu teorik ilişki ise müstakil bir inceleme konusu yapılmamıştır. Oysa Osmanlı ilmî geleneğinde mantık ile nahiv arasındaki metodolojik irtibat dikkate alındığında, *el-Avâmil*'in yalnızca dilbilgisel bir metin olarak değil, aynı zamanda mantıkî bir kurgu çerçevesinde tasarlanmış bir eser olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Bu çalışma, mevcut literatürden farklı olarak, *el-Avâmil*'i mantık ilmi perspektifinden ele almakta ve özellikle fiiller bahsi üzerinden eserin tanım, tümel ve akıl yürütme ilkeleriyle olan ilişkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylece Birgivî'nin nahiv anlayışının arka planındaki mantıkî temellendirme sistematik biçimde incelenmektedir.

İslâm düşünce geleneğinde âlet ilimleri arasında yer alan nahiv ve mantık, hem dilin doğru anlaşılması hem de düşüncenin tutarlı biçimde inşası bakımından merkezi bir konuma sahiptir. Nahiv, lafzın cümle içerisindeki konumunu ve irabını belirleyerek anlamın doğru tespitini hedeflerken; mantık, zihnın doğru hükme ulaşmasını sağlayan ilkeleri ortaya koyar. Bu iki disiplinin âlet ilmi olarak nitelendirilmesi, onların doğrudan bir amaç değil; başka ilimlere ulaşmada metodolojik bir vasıta oluşlarıyla ilişkilidir. “نحو” Nahiv teriminin sözlük anlamı da bu yönlendirici ve metodik niteliği yansıtmaktadır.

«النَّحْوُ: الْقَصْدُ، نَحَوْتُ نَحْوَهُ أَنَحُو نَحْوًا: قَصَدْتُ قَصْدَهُ، وَالنَّحْوُ: الْجِهَةُ وَالطَّرِيقُ» “Nahv: kastetmek (yönelmek) demektir. ‘Onun yönüne kastettim / ona yöneldim’ anlamına gelir. Nahv ayrıca yön (cihet) ve yol anlamındadır.”¹ Terim olarak ise nahiv; “lafzın cümle içerisindeki durumunu ve bu duruma göre irabını inceleyen bilim dalıdır.”² Bilindiği üzere Kur’ân-ı Kerîm, Allah Resülü döneminde indiği şekliyle sadırlarda ve satırlarda korunmaya çalışılıyordu. Bununla birlikte Kur’ân-ı Kerîm’i doğru okuma ve anlama faaliyetleri de başlamıştı. İşte bu faaliyetler, ilerleyen zamanlarda oluşacak olan dilbilimin temel yapı taşlarını, oluşturmuştur.³ Hiç şüphe yok ki Arap dilbilimi denilince akla ilk gelen kelime nahivdir. Öyleki, ilk dönemlerde bu kelime, sarf kelimesini de içinde barındırıp gramer manasında kullanılıyordu.⁴ Hicrî I. asrın ikinci yarısına gelindiğinde ise artık nahiv, Ebu’l-Esved ed-Düeli (ö.69/688) tarafından kurulan sistematik ilim hâline gelmişti.⁵ Bu gelişme, hemen ardından tıpkı diğer ilimlerde olduğu gibi Arap dili’nde de te’lif devrinin başlamasına vesile olmuştur. Hicri II. asırdan itibaren birçok eser kaleme alınmış, ancak birçoğu günümüze kadar ulaşamamıştır.⁶ Örneğin, nahiv alanında ilk eser Abdullah b. Ebî İshâk (ö.117/715) tarafından telif edilmiş olup ancak isim ve mâhiyeti bilinmeyip günümüze ulaşamamıştır.⁷ Yine günümüze kadar ulaşmamış olsa da isimleri bilinen en eski iki eser Abdullah b. Ebi İshâk’ın talebesi İsa b. Ömer es-Sakafî (ö. 194/811) tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserler; *Kitâbu’l-câmi* ve *Kitâbu’l- mükemmel* dir. Bu iki eser nahiv

¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, (Beyrut: Dâr Şâdir, 1994), 15/309-311.

² Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisil Nahiv*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 13.

³ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisil Sarf*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 21.

⁴ Nihad M. Çetin, “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/316-321.

⁵ İbnu’n Nedim, *el-Fihrist*, (Beyrut: Daru’l Marife, 1997), 59.

⁶ Sadrettin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbası, 1984), 30.

⁷ İbnu’n Nedim, *el-Fihrist*, 62.

ilminin gelişiminde önemli bir yapı taşıydı.⁸ İsa b. Ömer es-Sakafî'nin öğrencisi, el-Halil b. Ahmed (ö.175/791) ise Arapça'da ilk lügat kitabı olan *Kitâbu'l-Ayn*'ı yazarak lügat ve gramer çalışmalarına yön vermiştir. Kendisi, Nahiv alanında bir eser kaleme almamış olsa da Arap diline yaklaşık olarak bir yüzyıllık zaman kazandırdığı düşünülmektedir.⁹

Daha sonra, Halil b. Ahmed'den nahiv öğrenen, zamanın meşhur âlimlerinden olup Sîbeveyh lâkabıyla meşhur olan Ebu Bısr Amr b. Osman'ın (ö.180/796) *el-Kitâb* adlı eseri, ön plana çıkmıştır. Bu eser, günümüze ulaşmış en büyük nahiv kitabıdır. Sîbeveyh, bu kitabında İsa b. Ömer es-Sakafî'nin *Kitâbu'l-câmi*'ini esas aldığı bilinmektedir. Kitabında, Arapça gramerinin en küçük noktalarını dahi çok defa tespit etmiştir. Sîbeveyh'in bu kitabı, kendisinden sonra gelecek olan nahiv çalışmalarında esas olmuş, üzerine birçok şerh yazılmış ve bu alanın bir numaralı yegane kaynağı haline gelmiştir.¹⁰

Mantık ilmi hakkında da bilgi verecek olursak, öncelikli olarak bu ilmin kelime kökenine inmemiz gerekmektedir. Yunanca *logice* kelimesi, "akla ve düşünmeye ilişkin" anlamına gelmekte olup, kökenini "söz, akıl, düşünce" gibi anlamlar taşıyan *logos* kelimesinden alır. Bu terim, tercüme faaliyetleri sürecinde Arapçaya aktarılmış ve İslâm düşünce geleneğinde "mantık" kavramıyla karşılanmıştır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, "mantık" kelimesinin Arapçada önceden mevcut olduğudur. Nitekim *نطق* kökü "konuşmak, dile getirmek" anlamına gelir ve "mantık" kelimesi sözlükte "konuşma, ifade" manasını taşır. Tercüme süreciyle birlikte bu kelime, Yunanca *logice* teriminin karşılığı olarak teknik bir anlam kazanmış ve düşünmenin kurallarını inceleyen disiplinin adı hâline gelmiştir. Aslında "logice", "logos" kelimesinin dönüştürülmüş şeklidir. "Logice" kelimesi daha sonra yine bir değişikliğe daha uğramış ve bugün batı dillerinde de kullanılan "logic" halini almıştır. İşte bu şekilde görüldüğü gibi, geleneksel Aristo anlayışında, konuşma ve düşünme birbirinin arka yüzü olan bir madalyon gibidir. Çünkü konuşma için sesli düşünme; düşünme için de sessiz konuşma diyebiliriz. Buna göre "Konuşurken düşünüyoruz; düşünürken de konuşuyoruz."¹¹

Mantık ilmi, Aristoteles (M.Ö. 384-322) tarafından kurulmuş daha sonra Megara-Stoa okullarının ve ortaçağ filozoflarının geliştirdiği bir sistemdir.¹² Mantık ilminin tanımına gelince konusu bakımından; "bilinenden bilinmeyen nasıl elde edildiğinden söz eden bir ilimdir."¹³; amacı bakımından ise; "Mantık, kurallarına riayet edildiğinde zihni, hata yapmaktan koruyan bir ilim ve sanattır."¹⁴ tanımı yapılmaktadır. Bu tanımlar dikkate alındığında mantık, amaç ilimlere yöntemsel zemin hazırlayan bir disiplin olması sebebiyle klasik ilim tasnifinde âlet ilmi olarak konumlandırılmıştır. Bundan dolayıdır ki Aristoteles mantık ilmine, bilimler sınıflandırmasında yer vermez. Çünkü o, mantığı ilim olarak görmez. Hatta zarurî ve ispatçı bilimin âleti olarak dahî değerlendirir. Böylece denebilir ki mantık ilmi tüm ilimlerin temelini oluşturmaktadır. Âlet bilinecek ki âlet ile önce felsefe sonra da bilim inşa edilsin.¹⁵

⁸ Gümüş, *Cürcânî*, 35.

⁹ Gümüş, *Cürcânî*, 35.

¹⁰ İbnu'n Nedim, *el-Fihrist*, 62.

¹¹ İsmail Köz, *Mantık*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 30.

¹² Köz, *Mantık*, 30.

¹³ Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yar-ı Sedad*, hzr. Kudret Büyükçöşkun, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1998), 19.

¹⁴ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifat*, thk. Abdurrahman Maraşlı, (Beyrut: Daru'n-Nefais, 2012), 321.

¹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Mantık Tarihi*, (İstanbul: R.Koskun Matabası, 1942), 83.

Mantiğin kurucusu kabul edilen Aristoteles'in mantığa ilişkin altı temel eseri *Kategoriler*, *Önrmeler*, *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topikler* ve *Sofistik Çürütmeler* sonraki dönemlerde *Organon* adıyla bir külliyyat hâlinde toplanmış ve mantık geleneğinin temel metinlerini oluşturmuştur.¹⁶ Onun mantığa ilişkin olarak kaleme aldığı *Kategoriler*, *Önrmeler*, *I. Analitikler*, *II. Analitikler*, *Topikler* ve *Sofistik Çürütmeler* isimli altı yapıt daha sonra kendisini izleyenlerce "Organon" adı altında bir araya toplanmıştır.¹⁷ Aristoteles mantığının günümüze gelmesinde Çiçero'nun (M.Ö. 106-43) Yunan felsefesini Latince'ye çevirmesi; Fizikçi ve tıpcı Galen'nin (M.Ö. 129-99) mantığa dair eser kaleme almış olması; Sextus Empiricus (M.S. 150-250) ve Alexander d'Aphrodise'in (M.S. yaklaşık 200'li yıllarda yaşamış) Aristoteles mantığına ilişkin çalışmalar yapmış olmaları ciddi katkı sağlamıştır.¹⁸ Çeviri hareketi kapsamında Alexander d'Aphrodise'in eserleri Arapça'ya çevrilmiş olup başta Kindî, Fârâbî ve İbn Sîna olmak üzere Müslüman felsefecileri kendisinden oldukça istifade etmişlerdir.

Aristoteles'in *Organon* isimli yapıtı kapsamındaki eserlerin bugün bilinen sıralaması Alexander d'Aphrodise tarafından yapılmıştır. Aphrodise'ten etkilenen Müslüman mantıkçılara göre mantık felsefenin bir alt dalı olmaktan ziyade müstakil olmakla beraber, bir âlet ilmidir.¹⁹ Porphyrios (MS 234-305) Aristoteles'in *Organon* külliyyatının ve özellikle de *Kategoriler* isimli eserin daha sağlıklı anlaşılması adına içeriğinde 'Beş Tümel'i konu ettiği *Eisagoge* (*İsagoci*) adlı çalışmayı gerçekleştirmiştir. Marius Victorinos (M.S. 290-364), Aristoteles'e ait *Kategoriler* ve *Önrmeler*; Porphyrios'un *İsagoci* eserlerini Latinceye tercüme etmiştir.²⁰ Ortaçağ Roma'sında Antikçağ Yunan kültürünün bilinirliği ve dolayısıyla takibi oldukça zayıf olduğu tartışmasızdır. Öyle ki Aristoteles'in *Organon* külliyyatı kapsamındaki eserlerden sadece *Kategoriler* biliniyordu. İşte bu dönemde yaşam sürdüren Boethius (M.S. 480-524), klasik Yunan felsefesinin canlılık kazanmasında etki gösterecek birtakım çalışmalarda bulunmuştur.²¹ Onun yaptığı Aristoteles'in *Kategoriler* ile *Önrmeler* ve Porphyrios'un *İsagoci* yapıtlarının tercümelerinden sonra sözü edilen çalışmalar geniş bir kitle tarafından dikkate alınır oldu.²² XII. Yüzyıl itibarıyla Batı'da mantık ilmine yönelik artmaya başlayan ilgi özellikle Müslüman mantıkçılar tarafından kaleme alınan eserlerin Latince, İspanyolca ve İtalyanca'ya çevrilmesiyle bu ilgi daha da yoğunluk kazanmış oldu.²³

İslam dünyasına ise Mantık ilmi Süryanilerin etkisi ile girmiştir. Mantık teriminin Arapça karşılığı olan "نطق" kökü, klasik sözlüklerde geniş bir anlam alanı içerisinde ele alınmıştır. Lisânü'l-'Arab'ta "نطق" maddesinde şu ifade yer almaktadır: «النَّاطِقُ: الكلام، وقد نطق ينطق نطقاً؛ والنَّاطِقُ: المتكلم». Bu tanımda "nutk" kelimesi konuşma ve ifade etme anlamıyla açıklanmakta; "nâtık" ise konuşan, ifade eden varlık olarak tanımlanmaktadır. Aynı maddede kelimenin aklî idrakte irtibatına da işaret edilmekte ve insanın "hayevân-ı nâtık" şeklinde nitelenmesi, onun düşünen ve düşündüğünü ifade edebilen bir varlık oluşuna bağlanmaktadır.

¹⁶ Köz, *Mantık*, 35.

¹⁷ Öner, *Klasik Mantık*, 6.

¹⁸ William and Martha Kneale, *The Development of Logic*, (Oxford: th.), 183, 186.

¹⁹ Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 59.

²⁰ Kneale, *The Development of Logic*, 188.

²¹ Kneale, *The Development of Logic*, 189.

²² Kneale, *The Development of Logic*, 198-199.

²³ Kneale, *The Development of Logic*, 224-225

Bu çerçevede “mantık”, yalnızca sözlü ifade anlamında değil; düşüncenin dil aracılığıyla sistemli ve tutarlı biçimde ortaya konulmasını mümkün kılan teorik bir disiplin olarak anlaşılmıştır. Zira Yunanca *logos* kavramının hem “söz” hem de “akıl” anlamlarını ihtiva etmesi, mantığın konuşma ile düşünce arasındaki ontolojik ve epistemolojik bağı esas aldığını göstermektedir. Bu bağlamda mantık, lafzın delâlet ettiği anlam ile zihinde kurulan hüküm arasındaki ilişkinin kurallarını inceleyen bir ilim olarak temellendirilmiştir.²⁴

İslâm ilim geleneğinde mantık, özellikle Fârâbî ve İbn Sînâ’nın sistematik katkılarıyla, insanın “nâtık” (konuşan/akleden) bir varlık oluşuna dayandırılmıştır. Nitekim insanı diğer varlıklardan ayıran temel vasfın “nutk” olduğu kabul edilmiş; nutk ise hem düşünme (iç konuşma) hem de ifade (dış konuşma) anlamlarını kapsayan bir yeti olarak değerlendirilmiştir. Bu sebeple mantık, insanın aklı istidlâl faaliyetini düzenleyen ve onu hatadan koruyan kurallar bütünü şeklinde tarif edilmiştir.²⁵

Dolayısıyla mantık, İslâm düşünce geleneğinde bizatihi bir gaye değil; doğru tanım yapmanın, geçerli kıyas kurmanın ve burhanî bilgiye ulaşmanın yöntemini sağlayan bir âlet ilmi olarak konumlandırılmıştır. Bu yönüyle o, nazarî ilimlerin epistemolojik güvenliğini temin eden kurucu bir disiplin mahiyetindedir.

Arapça’da ntk (nataka) fiiline dayanan ve genel olarak konuşma anlamına gelen mantık kelimesinin ilim olarak kabul görmesi ise Farabî’nin “İçeride bulunan şeyi dil ile söylemektir.” tanımı ile olmuştur.²⁶ Seyyid Şerif Cürçânî’ye (ö.816/1413) göre ise; “Mantık, nutk-u zahiriye (dış nutuk) ıtlak olunur ki, bu konuşmadır ve nutk-u bâtinî (iç nutuk) ye ıtlak olunur; o da ma’kulatın idrakidir.”²⁷

İslam düşünce tarihi kapsamında farklı bir dilden bir eserin Arapçaya ilk tercümenin Halid b. Yezid b. Muaviye (ö.85/704) döneminde yapıldığı kabul edilmektedir. Asıl tercüme hareketi Abbasiler döneminde ve Beytü’l-hikme denilen kurum çatısı altında gerçekleştirilmiştir.²⁸ Daha sonra felsefe ve mantığın gelişmesinde Bağdat şehri büyük rol oynamıştır. Farabi de bu Bağdat ekolüne mensuptu.²⁹

İslam dünyasında tercüme faaliyetlerinden sonra özellikle Fârâbî’nin (ö.339/950) attığı adımlarla, Mantık ilmine dair yeni çalışmalar başlamıştır. Bu çalışmalar daha çok, mantık içerikli eserlerin tercüme ve şerhleri incelenerek var olan eksiklik ve hataların giderilmesi biçimindeydi. Fârâbî de benzer bir biçimde Kindî’nin (ö.252/866) kaleme almış olduğu şerhler üzerinde yoğun çalışmalar yaptığı gibi, özellikle Aristoteles’in *Organon* külliyyatına ilişkin yaptığı çalışmalar dolayısıyla “muallimu’s-sâni” (ikinci öğretmen) payesi verilmiştir.³⁰ İslam düşünce tarihinde mantık ilmi sistemli biçimini İbn Sînâ’nın (ö.428-1037) yapmış olduğu birtakım çalışmalar sonrasında kazanmıştır. İslam dünyasında mantık ilmine karşı ortaya konulan tepkinin kırılmasına ve “*Mantık bilmeyenin ilmine güven olmaz*” diyerek meşruiyet kazanarak yaygınlık kazanmasına vesile olan Gazzâlî’dir (ö.1059-1111). Mantık ilmine dair kaleme aldığı birden fazla eserle alana

²⁴ Aristoteles, *Organon*, (Kahire: Dârü’l-Kütübî’l-Mısıriyye, 1952), 1/35–42

²⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, 1/9–15.

²⁶ Necati Öner, *Klasik Mantık*, (Ankara: Bilim Yayınevi, 1998),13.

²⁷ Öner, *Klasik Mantık*, 13.

²⁸ Köz, *Mantık*, 44.

²⁹ Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, 35-36.

³⁰ Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967),8.

katkıda bulunan Gazzâlî bir bakıma, İslam düşünce tarihinde mantık içerikli yapıtların Arapçaya tercüme edilmesinden yaklaşık iki buçuk asır sonra mantık ilmî genel kabul görmüştür. XII. Asır mantıkçıları arasında ise Endülüs'te yetişmiş büyük İslam filozofu İbn Rüşd (ö.1126-12198) gelmektedir. Nasireddin et-Tusi(ö.1201-1274) ise XII. Yüzyıl mantıkçıları arasında önde gelen bir mantıkçıdır.³¹

1. Bir Nahiv Kitabı Olarak el-Avâmil:

"عوامل" Kelimesi "عملة" ism-i failinin cemi müennesinin mükesser sigasıdır. Lügatta âmiller (etkenler) demektir.³² Arapçada ise "terkip ve cümle içerisindeki kelimelerin i'rabına tesir eden unsurlar." demektir. Avâmil, ilerleyen zamanlarda âmil-ma' mül ilişkisi bağlamında nahiv konularını sistematik bir biçimde, detaya girmeden inceleyen kitap türüne verilen bir isim olmuştur. Emeviler dönemi itibarıyla *el-Avâmil*, *el-Avâmilü'l-mi'e*, *Mi'etüâmil*, *Avâmilü'l-i'râb*, *el-Muhtasar (fi'n-nahv)*, *el-Mukaddime (fi'n-nahv)* isminde dar kapsamlı birden fazla çalışma kaleme alınmıştır. Nahiv ilmine ilişkin muhtasar türünün ilk çalışması olan *el-Avâmil'in (fi'n-nahv)* Halil b. Ahmed'e (ö.170/786) ait olduğu kabul edilmektedir.³³ Bu çalışmada Osmanlı medreselerinden yüzyıllarca ilgili alana ilişkin bir kaynak olarak kabul edilip ve ders kitabı olarak okutulan İmam Birgivi'nin kaleme aldığı *el-Avâmil* adlı eserini mantık ilmi bağlamında inceleme konusu yapacağız. Bu eser *el-Avâmilü'l-cedîd* olarak da bilinmektedir.³⁴ İmam Birgivi'nin söz konusu eserinin kullanım bakımından daha pratik olması, konuların belli bir sistem dahilinde tasnif edilmiş olması ve gerek konuların ele alınışı ve gerekse dili bakımından sade olması, kendisini benzerlerinden ayırt eden özelliklerden sadece bir kaçıdır. Bu ve benzeri özelliklerinden dolayı olsa gerek ki Anadolu ve Balkanlar'da eğitim veren kurumlarda yüzyıllardır ders kitabı olarak okutulmuştur. Birgivi'nin bu çalışması, onun bir diğer yapıtı olan *İzhâr*'ın özeti mahiyetinde olup içerikte söz konusu edilen mevzular aynı başlıklar altında yer verildiği gibi, aynı usulle de inceleme konusu yapılmıştır. *el-Avâmil* İstanbul, Dımaşk, Bulak, Kahire ve Hindistan'da birçok baskısı yapılmış olup, Osmanlı âlimlerince Türkçe'ye tercüme edilmek suretiyle yeni bir baskısı yapılmıştır.³⁵

İmam Birgivi, eserinin girişinde şöyle demektedir: "(Besmele, hamdele ,salveleden sonra) İrabı bilmeyi isteyen herkese şüphesiz ki yüz şeyi bilmek gereklidir. O yüzden şeyden 60'ı âmil diye isimlendirilir. (Yine) O yüz şeyden 30'u, mâmül diye isimlendirilir. O yüz şeyden 10'u, amel ve îrab diye isimlendirilir. Bu üçünü, Allah'ı Teâlâ'nın (c.c.) izniyle icaz yolu üzerine üç babta sana izah edeceğim."³⁶

Eserin isminin el-Avâmil olması, sadece âmiller (etkenler)i ele aldığı anlamına gelmemektedir. . Zira bu çalışma kapsamında âmiller (etkenler) haricinde ma'mûller ve i'rab alâmetleri de kendisine ait başlıklar altında yer verilmektedir.³⁷ el-Avâmil ismi verilme nedeni ise âmiller (etkenler)in sayıca diğerlerinden fazla olmasıdır.³⁸ Eserde geçen âmil lügatte; tesir eden iş gören demektir. İstilahta ise; bir aracı nedeniyle

³¹Köz, *Mantık*, 54.

³²Zeynep Atay, *Arapça Dilbilgisi- Nahiv*, (İstanbul: Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık, 2013), 6.

³³İsmail Durmuş, "Avâmilü'l-Mie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/106-107.

³⁴Durmuş, "Avâmilü'l-Mie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4/106-107.

³⁵Durmuş, "Avâmilü'l-Mie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4/106-107.

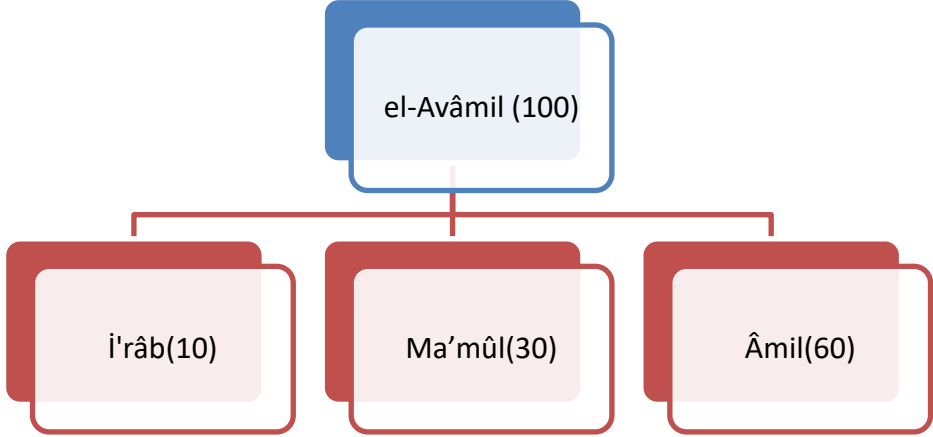
³⁶Atay, *Arapça Dilbilgisi- Nahiv*, 6.

³⁷Durmuş, "Avâmilü'l-Mie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4/106-107.

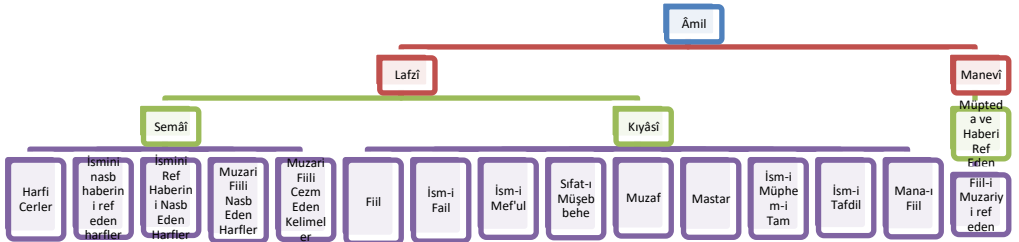
³⁸Atay, *Arapça Dilbilgisi- Nahiv*, 6.

kelimenin sonunun irabtan özel bir şekil üzere olmasını gerektiren şeydir. Ma'mûl ise lügatta; tesir olunmuş demektir. İstilahta ise; kendisinde bir âmilin ameli bulunan kelime demektir. İrâba gelince; murebin sonunun kendisiyle değiştiği âmilden gelen şeydir.³⁹ el-Avâmil şöyle şemalandırabiliriz.

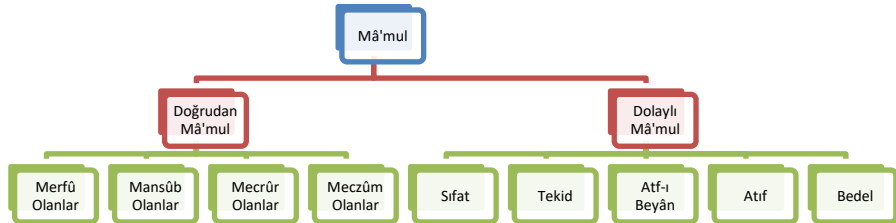
Tablo 1

Tablo 2

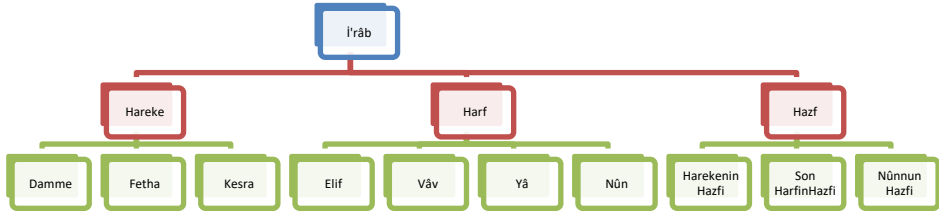

Tablo 3

³⁹ Atay, *Arapça Dilbilgisi- Nahiv*, 7.

Tablo 4

Tablo 2’de gördüğümüz üzere âmiller (etkenler), mânevî ve lafzî olarak ikiye ayrılmaktadır. Lafzî âmiller (etkenler) ise kıyâsî ve semâî olarak ikiye ayrılırlar. Kıyâsî lafzî âmiller (etkenler) ise dokuz tanedir. İşte makâlemizin konusu olan fiiller bu kategoriye girmektedir. İmam Birgivî’nin bize verdiği bu tablodan yola çıkarak burada fiili mantık ilmindeki tanım çeşitlerine göre tanımlamayı uygun görüyoruz.

2. Beş Tümele Göre Fiilin Tanımı:

Aristoteles’e göre tanım, “bir şeyin özünü ve mahiyetini ortaya koyan sözdür.”⁴⁰ Benzer şekilde İbn Sînâ da tanım, “şeyin mahiyetini ifade eden söz”⁴¹ olarak tarif eder. Bu yaklaşımlar, tanımın ontolojik boyutuna, yani mahiyet bilgisini ortaya koyma işlevine işaret etmektedir. Mantık disiplini içerisinde ise tanım, bu mahiyet bilgisini cins ve fasıl yoluyla sistematik biçimde kurma yöntemini ifade eder. Bu sebeple mantıkta tanım, cins-tür ilişkisi ve işlem-kaplam düzeni çerçevesinde efradını câmi’, ağyârını mâni’ bir kavramsal belirleme olarak ele alınır.⁴²

Klasik mantık geleneğinde, özellikle İbn Sînâ ve onu takip eden mantıkçılar tarafından, cins ve fasıl esasına dayanan ve beş tümel çerçevesinde kurulan tanımın en yetkin tanım türü olduğu kabul edilmiştir. Kendi içerisinde hadd (özel) ve resm (ilintisel) olarak ikiye ayrılmaktadır. Hadd türü tamamen zafî tümellerden, resm ise oluşumunda arızî tümeller yer olmaktadır. Hadd ve resm kendi içerisinde de tam ve eksik olmak üzere ayrıca ikiye ayrılmaktadır. Bu bakımdan beş tümel çerçevesinde gerçekleşen tanım türleri toplamda dört olup, bunlar içerisinde mahiyeti en eksiksiz ve belirleyici biçimde ortaya koyan tanım türü, tam özel tanım (hadd-i tamm) olarak kabul edilmektedir. Tam özel tanım ilgili şeyin yakın cins ve yakın faslından (ayırım) oluşmaktadır. Bu oluşum biçimi tanımlanan şeyin varlık dünyasında yer aldığı konumu açık ve net bir biçimde belirleme imkanı verdiği gibi, kendisiyle aynı düzlemde yer alanlardan da ayırma imkanını vermektedir. Bu özelliğinden ötürü hadd- tam gerçek tanım olarak değerlendirilmektedir. Tanımlananın, bir diğer ifade ile türün yakın cins ve yakın ayırımına yer verilmek suretiyle yapılan bu tanım fiili tanımlamaya da oldukça elverişlidir.⁴³

Yukarıdaki tablo 2’de el-avâmil konusunun açılımı yer almaktadır. Bu tablo bağlamında fiilin yakın cinsi “kıyasî”, yakın faslı ise “zaman ifade etme”dir. Buna göre fiilin hadd-ı tam türünden tanımı; fiil, “zaman ifade eden bir kıyasî” dir.

⁴⁰ Aristoteles, *II. Analitikler*, çev.H.Ragıp Atademir, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995), 93,106.

⁴¹ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev.Ali Durusoy, Ekrem Demirli, Mahir Macit, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 16.

⁴² İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, (Ankara: Elis Yayınları, 2005),81-82.

⁴³ Şerefettin Adsoy, *Aklını Kullanacaklar İçin Mantık (Tasavvurat)*, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022), 186.

Yukarıdaki 1. tabloda da görüldüğü üzere âmil, mânevî ve lafzî olarak ikiye ayrılır. Mânevî âmil; kendisi için lisanda bir nasip bulunmayan âmildir. Yani dil ile telaffuz edilemeyen ancak tesirinden dolayı varlığı anlaşılabilen âmildir. Müptedayı ref eden âmil gibi. Lafzî âmil ise; Kendisi için lisanda bir pay bulunan âmildir. Yani dil ile telaffuz edilebilen bir âmildir. Lafzî âmil de kendi içerisinde lafzî kıyâsî ve lafzî semâî âmil olarak ikiye ayrılmaktadır. Lafzî semâî âmil; amel etmesi iştmeğe bağlı olan âmildir. "من" harfi ceri gibi.⁴⁴ Lafzî kıyâsî âmil ise; amelinde küllî bir kaide zikretmek mümkün olan âmiller (etkenler)dir. Küllî kâide demek; fertlerin hepsini kapsayan kâide demektir. Mesela, fiil ref eder, nasb eder kâidesi fiil adını vermenin mümkün olduğu her kelime için geçerlidir. Fiilin ref ettiği mamul yapısına göre fail, naib-ü fail veya كان'nin ismi gibi isimler olsa da bu mezkur kâide hepsi için geçerlidir. O halde; o âmil, lafzî kıyâsî bir âmildir. Lafzî kıyâsî âmiller (etkenler) dokuz tanedir. Birincisi makâlemizin konusu olan mutlak fiildir. Mutlak kaydı ne olursa olsun fiil olan demektir. Yani ister müteaddî, ister lâzım, ister tam, ister nâkıs, ister mâlum, ister meçhul, ister mutasarrıf, ister gayr-i mutasarrıf, ister ef'âlî kulüpten olsun her türlü fiil demektir. Mutlak fiilin küllî kâidesi ise; "Her fiil ref eder, nasb eder." cümlesidir.

Fiiler de kendi içerisinde tam ve nakıs olarak ikiye ayrılmaktadır. Eğer fiil, kelâm olma yönüyle merfu irap alıyorsa tam fiil diye isimlendirilir. Örneğin; "علم الله تعالى" Bu tanımda yer alan kelâm kelimesi müsned ve müsned ileyhin bulunmasıyla beraber üzerinde sükut etmenin sahih olduğu faydalı söz topluluğudur. Buna göre sıfat, haber, hal veya şart vaki olan cümleler kelâm olamazlar. Kelâm ve cümle arasında tam girişimlilik (umum-husus mutlak) ilişkisi vardır. Bir diğer ifade ile biri diğerinin tamamını kapsarken, bir diğeri de diğerinin sadece bir kısmını oluşturmaktadır. Bu bakımdan 'Her kelâm cümledir. Fakat her cümle kelâm değildir. Bazı cümleler kelâmdır' durumu söz konusudur. Örneğin; "إن" "تتظر البنت" bu bir cümledir. Ama kelâm değildir. Çünkü ceza cümlesi olmayınca üzerine susmak mümkün olmamıştır. "هذا قلم" bu ise hem cümle hem kelâmdır. Eğer fiil merfu ile tam olmuyorsa bilakis mansûb bir habere ihtiyaç duyuyorsa o fiile de nakıs fiil denir. Örneğin; ⁴⁵"كان الله تعالى عليما حكيمًا"

İmam Birgivî, ileri derecede mantık eğitimi almış bir âlim olduğu için eseri *el-Avâmil*'i de mantıkta yer alan akıl yürütme metodlarından olan tümdengelim, tümevarım ve analogi gibi yöntemleri kullanmıştır. Bu yönüyle bir nahiv eseri olan *el-Avâmil*'in mantık ilmi ile derin bir ilişkisi vardır. Şimdi fiili, bu akıl yürütme metodlarının *el-Avâmil* ile olan ilişkisi yönünden ele almak istiyoruz.

3. Akıl Yürütme (İstidlâl) Çeşitlerine Göre Fiil:

Türkçe'de akıl yürütme denilince akla, çıkarım yapma, hüküm verme, sonuç çıkarma gibi kelimeler gelmektedir.⁴⁶ Akıl yürütme, genel anlamı olarak ise hükümler arasında bağ kurmak suretiyle zihni bilinenlerden bilinmeyenlere ulaştırma eylemidir.⁴⁷ Bu anlamda mantık da biri diğerinin kanıtlanmasında esas olan an az iki düşünceyi, akıl yürütme eylemi ile belirlemeyi, yani iki önermenin ilişkisini elde ederek bir ya da daha çok yeni önerme elde etmektir.⁴⁸

⁴⁴ Atay, *Arapça Dilbilgisi- Nahiv*, 9.

⁴⁵ Atay, *Arapça Dilbilgisi- Nahiv*, 43.

⁴⁶ Mehmet Vural, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, (Ankara: Elis Yayınları. 2003), 23.

⁴⁷ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 135.

⁴⁸ Doğan Özlem, *Mantık (Klasik/Sembolik Mantık, Mantık Felsefesi)*, (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1999), 31

Akıl yürütme, bilinmeyene ulaşmak amacıyla bilinen önermelerin belirli bir düzen içinde tertip edilmesi ve bu önermeler arasındaki ilişkinin ortaya konulması suretiyle sonuca ulaşmayı sağlayan zihnî süreçlerin bütünüdür. Buradan yola çıkarak bir akıl yürütmede şu iki hususun amaçlandığı söylenebilir;

- Sahip olunan bilgilerin doğru ve tutarlı olup olmadığını ortaya koymak.
- Sahip olunan bilgiler kullanılmak suretiyle yeni bir bilgi elde etmek.⁴⁹

Akıl yürütmenin mantıktaki şekli ikidir.

3.1 Doğrudan Akıl Yürütmeler

Önermeden doğrudan doğruya tek bir hüküm çıkarılmasına dolaysız (vasitasız) akıl yürütme denir. Bu tür akıl yürütmede yeni bir sonuca ulaşmak için birden fazla önermeye ihtiyaç duyulmaz; mevcut bir önermenin yapısal özelliklerinden hareketle ondan başka bir hüküm elde edilir. Dolaysız çıkarım, önermeler arasındaki nicelik, nitelik ve ilişki biçimlerini esas alarak gerçekleştirilir.

Mantık ilminde bu tür akıl yürütme başlıca iki şekilde ele alınır: karşı olma (tekâbül) ve döndürme (aks). Tekâbül, aynı terimleri taşıyan önermeler arasında nicelik ve nitelik bakımından kurulan mantıkî ilişkiyi ifade eder. Bu bağlamda tümel-tekil ve olumlu-olumsuz önermeler arasındaki çelişiklik, karşıtlık, alt karşıtlık ve altlık ilişkileri değerlendirilerek bir önermenin doğruluk ya da yanlışlık durumundan hareketle diğerine ilişkin hüküm çıkarılır.

Aks (döndürme) ise bir önermede özne ile yüklem yer değiştirmesi suretiyle yeni bir önerme elde edilmesidir. Ancak bu dönüşüm keyfi olmayıp, önermenin türüne göre belirli kurallara tâbidir. Özellikle tümel olumlu, tekel olumlu ve tümel olumsuz önermelerin aksleri farklı şekillerde gerçekleşir. Bu yönüyle dolaysız akıl yürütme, kıyasa başvurmaksızın tek bir önermenin mantıkî yapısından yeni bir hüküm elde etmeyi mümkün kılan bir çıkarım biçimidir.⁵⁰

3.2 Dolaylı Akıl Yürütmeler

Dolaylı akıl yürütme, birden fazla önermenin belirli bir düzen içerisinde ilişkilendirilmesi suretiyle yeni bir sonuca ulaşmayı ifade eder.⁵¹ Analoji, tümdengelim ve tümevarım bu akıl yürütme türlerinin başlıca biçimleridir.⁵² Ancak mantıkta akıl yürütmenin gerçekleşebilmesi, önermelerin yüklem yapılarıyla doğrudan ilişkilidir. Bu noktada fiil, yalnızca dilbilgisel bir unsur değil; hükmün kurulmasını ve eylemin zamansal boyutunun belirlenmesini sağlayan temel unsurdur. Zira her akıl yürütme, nihayetinde bir yükleme (isnâd) ve hüküm verme işlemine dayanır. Bu bakımdan fiil, hem dilsel hem de mantıksal düzlemde eylem ve hüküm arasındaki irtibatı kuran merkezi bir öge olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵³

⁴⁹ Şerefettin Adsoy, *Aklını Kullanacaklar İçin Mantık (Tasdikât)*, (Van: Kral Sardur Yayınevi, 2022), 79.

⁵⁰ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 127.

⁵¹ Aristoteles, *Organon III, İkinci Analitikler*, çev. H.Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996), 27-30

⁵² Köz, *Mantık*, 159.

⁵³ İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Mantık (el-Burhân ve el-Kıyâs)*, (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Misriyye, 1952), 9-15.

3.2.1. Analoji (Temsîl)

Analoji, tikelden tikele ve tümelden tümele akıl yürütme ya da çıkarımda bulunmadır.⁵⁴ Aristoteles'e göre ise analoji; iki şey arasında var olan bir benzerliğe dayalı olarak birine ilişkin için verilen hükmün diğeri için de verilmesidir.⁵⁵ Bir başka tanıma göre ise analoji, zihnin nesne ve olaylardan hareketle, benzer nesne ve olaylara doğru yürüyüşüdür. Bu bakımdan, Analojinin tümevarım ve tüm dengelimin bir sentezi niteliğinde olduğu söylenebilir. Bir nesne veya olaydaki niteliğin bir başka nesne ve olayda da var olduğu kabulü bakımından tümevarıma benzerken, benzetilen özelliğin içkin olarak yüklenmesiyle de tüm dengelime benzetilmektedir.⁵⁶

Analojide belli bir çıkarım için şu adımlar takip edilir;

- c. Zihin öncelikli olarak iki şeyin tasavvuruna sahip olur.
- d. İki şey arasında var olan ortak özellikler belirlenir.
- e. Ortak olan özelliklerin hükümle birlikteliği ortaya konur.
- f. İlk öncülün sonucu onaylanır.⁵⁷

Analojinin, gerçekleştirilmesi için şu dört unsura sahip olması gerekir;

- g. Müşebbeh (Benzetilen): Bu parça, asıl olmayıp, ikinci dereceden (fer/tâli) bir parçadır.
- h. Müşebbehün-bih (Kendisine benzetilen): Asıl parça budur.
- i. İllet (Neden): Bu, çıkarımlarda söz konusu edilenlerin sahip olduğu ortak özelliklerdir
- j. Benzetme (Teşbih): Bu parçaya da "hüküm" denir.⁵⁸

Bu bilgiden yola çıkarak şu örneği burada dile getirmemiz "كان" nakıs fiilinin nasıl bir âmil olduğu sonucuna vardığımızı göstermesi açısından yerinde olacaktır.

"نصر" bir fiildir ve âmildir.

"كان" de bir fiildir.

O halde "كان" de bir âmildir.

Müşebbeh: "كان"

Müşebbehün bih: "نصر"

İllet: Fiil.

Teşbih: Âmil.

Görüldüğü üzere analoji kendi fonksiyonunu icra ederken hem tümevarımı hem de tüm dengelimi kullanmıştır. Bu da bize analojide aklın, iki farklı biçimde hareket ettiğini göstermektedir.

- k. Analoji içinde iki şeyin aynı yapıda olduğuna ilişkin bir hareket vardır ki bu tümevarımı ifade eder. ⁵⁹ "كان" ve "نصر" nın birer fiil oluşu hükmü tümevarımsal bir işlemdir.

⁵⁴Adsoy, *Aklını Kullanacaklar İçin Mantık (Tasdikât)*,81.

⁵⁵Aristoteles, *I.Analitikler*, çev.H.RagıpAtademir, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989), 185.

⁵⁶Özlem, *Mantık (Klasik/Sembolik Mantık, Mantık Felsefesi)*, 44-45.

⁵⁷ Adsoy, *Aklını Kullanacaklar İçin Mantık (Tasdikât)*,81.

⁵⁸ Adsoy, *Aklını Kullanacaklar İçin Mantık (Tasdikât)*,82.

⁵⁹ Adsoy, *Aklını Kullanacaklar İçin Mantık (Tasdikât)*,83.

1. Var olduğu kabul edilene bağlı olarak zorunlu bir sonuç çıkartılmaktadır bu da tündengelim ile mümkün olmaktadır.⁶⁰ "de bir âmildir". hükmü "کن" nin bir fiil olması ile sıkı bir bağ içerisinde.

Dolayısıyla Analojinin işleyişine bakıldığında onun tümevarıma dayalı bir tündengelim olduğu söylenebilir.⁶¹

3.2.2. Tündengelim (Ta'lil/ Dedüksiyon)

Tündengelim, zihnin tümel bir önermeden, tümel veya tikel bir önermeye geçmesi ile yaptığı akıl yürütmeye denir.⁶² Bir diğer ifade ile kaplamı geniş olan bir önermeden kaplamı daha dar olan bir önermeye geçiş yapılmak suretiyle belli bir sonucu elde etme eylemidir. Tündengelim, "Bütün için doğru olan, parçaları için de doğrudur." ilkesine dayanmakta olup, bu durum mantık ilkelerinin ilki olan özdeşlik ilkesine dayanmaktadır.⁶³

Tündengelim, bir akıl yürütme biçimi olarak, tümelden tümele ya da tümelden tikele doğru gerçekleşen bir zihni eylem olduğundan, tümelin doğru kabul edildiğinde tikelin de doğru kabul edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu bakımdan öncüller doğru kabul edildiğinde, sonucun da doğru kabul edilmesi zorunluluk arz etmektedir.⁶⁴

Mantıkta, kavramın işlemine ilişkin hükümlerin dile getirilmesine önerme denir. Şayet önermeler, aralarında belli bir ilişki kurmak suretiyle kıyas formuna sokulursa öncül adını alırlar. Kıyasın oluşumunda yer alan öncüllere bağlı ve zorunlu olarak ortaya çıkan önermeye de sonuç denir.⁶⁵

Tündengelim şeklinde akıl yürütmelerde şu üç hususu belirtmek gerekir:

- m. Öncüller doğru olduğunda sonuç da doğrudur.
- n. Sonuç yanlış olduğunda, öncüllerin –en azından- biri yanlış.
- o. Tüm öncüller doğru, sonuç yanlış ise, akıl yürütme geçersizdir.

Her üç durumdaki temel ilke şudur: Doğru öncüllerden yanlış bir sonuç geçerli olarak elde edilemez. Ancak bu, yanlış öncüllerden doğru veya yanlış bir sonucun geçerli olarak elde edilemeyeceği anlamına gelmez.⁶⁶

Üç akıl yürütme türü içerisinde, sonucun öncüllerden zorunlu olarak çıktığı tek biçim tündengelimdir. Yani, tündengelim de öncüller doğru kabul edildiğinde, sonuç bu öncüllerden zorunlu olarak çıkmaktadır. Diğer iki akıl yürütme biçimi olan tümevarım ve analojide ise böyle bir zorunluluk söz konusu değildir.⁶⁷ Tündengelim ve tümevarım akıl yürütmelerde öncüllerden sonucun zorunlu bir biçimde çıktığı tek akıl yürütme tündengelimdir. Bir diğer ifade ile bu akıl yürütme türünde öncüller doğru olduğunda, sonuç da dayalı olduğu bu öncüllerden dolayı zorunlu olarak doğru olmaktadır. Tümevarım ve analoji türü akıl yürütmelerden bu nitelikte bir zorunluluğun varlığından

⁶⁰ Adsoy, *Aklını Kullanacaklar İçin Mantık (Tasdikât)*, 83.

⁶¹ Adsoy, *Aklını Kullanacaklar İçin Mantık (Tasdikât)*, 84.

⁶² A.KadirÇüçen, *Klasik Mantık (Mantiğa Giriş)*, (Bursa: Asan Yayınları, 2004), 18.

⁶³ Köz, *Mantık*, 160.

⁶⁴ Köz, *Mantık*, 160.

⁶⁵ Adsoy, *Aklını Kullanacaklar İçin Mantık (Tasdikât)*, 94.

⁶⁶ Cemal Yıldırım, *Mantık Doğru Düşünme Yöntemi*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999), 22.

⁶⁷ Özlem, *Mantık (Klasik/Sembolik Mantık, Mantık Felsefesi)*, 38.

söz etmek olası değildir.⁶⁸ Tümdengelim klasik mantığın bel kemiğidir ve onun tek geçerli akıl yürütme biçimidir. Kıyas ise, bu akıl yürütme şeklinin en mükemmel formu olarak kabul edilir.⁶⁹

Kıyas; öncül denilen en az iki önermenin belli bir husustaki ilişkisine dayalı olarak ortaya çıkan ve sonuç adı verilen bir önermenin geçerli bir ilişkilendirmenin var olduğu bütünlüğe verilen isimdir.⁷⁰ Aristoteles kıyası; “öyle bir sözdür ki kendisine, bazı şeylerin konulmasıyla, bu konulan şeylerden başka bir şey, sadece bunlar dolayısıyla zorunlu olarak çıkar.”⁷¹ İslam mantıkçılarına göre ise kıyas; doğru olduğu kabul edilen önermelerden oluşturulmuş olup bizzat bu önermelerden zorunlu olarak başka bir önermeyi gerektirmesidir.⁷² Bir diğer söylemle kıyas, zihnin, doğruluğu kabul edilen öncüllere dayalı olarak, bu öncüller dolayısıyla zorunlu bir sonuca gitmesidir. Kısaca kıyas, geçerliliği kabul edilen en az iki öncülden bir sonuç elde etme eylemidir.⁷³

Gerçekleştirilen bir kıyasın doğru ve yanlış olması, kıyasın oluşumunda rol alan öncüllere bağlıken, kıyasın geçerli ve geçersizliği kıyasın formuna bağlı olarak gerçekleşmektedir. Dolayısıyla içerik bakımından yanlış olan öncüllerden geçerli kıyas oluşturulabilirken, içeriği doğru olan öncüllerle oluşturulmuş bir kıyastan daima doğru sonuç elde etmek mümkün olmaz. Bu bağlamda, geçerli bir kıyasın oluşumuna imkân veren şey kıyasın formudur.⁷⁴ Sadece bir yargıdan herhangi bir sonuç elde edilemediğinden basit kıyas, iki öncül ve bir sonuçtan oluşan dolaylı bir çıkarımdır. Bu itibarla basit bir kıyas, iki öncül ve bir sonuçtan oluşan dolaylı bir çıkarımdır. Bu itibarla bir kıyas, ikisi öncül konumunda, diğeri de sonuç kısmında yer alan üç yargıdan meydana gelmektedir. Kıyas işlemiyle belli bir sonucu elde etme öncüller arasında ortak olan orta terim aracılığıyla gerçekleşmektedir. Sebep olma özelliğiyle bir kıyas formunda en önemli görevi icra eden orta terimdir. Zira orta terim, kıyasın oluşumunda yer alan diğer iki terim arasında geçişi sağlayarak iki öncül arasında ilişki kurmakla beraber sonuç kısmında, büyük terimin ifade ettiği şeyin küçük terime aktarılmasına da imkân vermektedir. Bu fonksiyonundan ötürü orta terim, kıyasta asıl görevi icra eden terim olmakla beraber, onun yer almadığı yerde sebep, neden (illet) ve delilin varlığından söz etmek mümkün değildir.⁷⁵

Bu bilgiler ışığında biz, *el-Avâmil* adlı eserin âmil-ma'mûl ilişkisi üzerine kurulduğundan daha önce bahsettiğimiz için şimdi burada her fiilin bir ma'mûlu olması gerektiği bilgisine İmam Birgivî'nin aslında bu eserinde tümdengelim akıl yürütme metodu ile nasıl delillendirdiğini şu vereceğimiz örnekle açıklamak istiyoruz.

Her âmil, bir ma'mûle sahiptir.

"نصر" bir âmildir.

O halde "نصر" bir ma'mûle sahiptir.

Büyük Terim: "ma'mûl" dir.

Orta Terim: "âmil"

Küçük Terim: "نصر"

⁶⁸Özlem, *Mantık (Klasik/Sembolik Mantık, Mantık Felsefesi)*, 38.

⁶⁹ Köz, *Mantık*, 161.

⁷⁰Özlem, *Mantık (Klasik/Sembolik Mantık, Mantık Felsefesi)*, 179; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 138.

⁷¹Aristoteles, *Organon V, Topikler*, çev. H.Ragıp Atademir, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996), 8-11.

⁷²İbn Sinâ, *Necât*, çev. Kübra Şenel, (İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2013), 34.

⁷³Köz, *Mantık*, 161.

⁷⁴ Adsoy, *Aklını Kullanacaklar İçin Mantık (Tasdikât)*, 94.

⁷⁵ Adsoy, *Aklını Kullanacaklar İçin Mantık (Tasdikât)*, 94.

Zihin, bu iki öncülün doğru kabul edilmesi durumunda, “âmil” olma illetinde ortak olmadan dolayı, büyük terimdeki “ma’mûle sahip olma” özelliğinin, küçük terim olan “نصر” ya iletilmesine imkân vererek, onda da onaylanmasını gerekli gördüğünden “نصر” bir ma’mûle sahiptir, sonucuna ulaşmaktadır.

Örnekte de görüldüğü üzere düzenli, geçerli ve tam bir kıyasta, üç terim ve bu üç terimin yer aldığı iki öncül ve bir sonuç bulunmak durumundadır. Büyük terim; kıyasta kaplamı en geniş olan terim (ma’mûle sahiptir) olup sonuç kısmında yüklem konumunda yer alır. Büyük terimin yer aldığı öncül de büyük öncül (Her âmil bir ma’mûle sahiptir.) olmaktadır. Küçük terim; Kaplamı en dar olan terim (نصر) olup sonuç kısmında konu konumunda yer almaktadır. Küçük terimin bulunduğu öncül de küçük öncül (نصر bir âmildir.) olmaktadır. Orta terim ise; öncüllerde yer almasında rağmen sonuç kısmında bulunmayıp, büyükve küçük terim arasındaki ilişki veya illet birliğini sağlayan ve karşılaştırma yapma imkânı sunan terimdir. (âmil) Büyük ve küçük terimin bir arada bulunduğu ve öncüllerin kabul edilmesine bağlı olarak zorunlu bir şekilde ortaya çıkan (O halde “نصر” bir ma’mûle sahiptir.) önermeye de sonuç denir.

Kıyasın bütünlüğü, her bir terimin ikiye kez kullanılmasıyla tamamlanmaktadır. Orta terim, küçük ve büyük terim ile öncüllerde bir araya gelmek suretiyle iki kez kullanılırken, büyük ve küçük terim sonuç kısmında da kullanılmış olmakla bu süreç tamamlanmaktadır.⁷⁶

3.2.3. Tümevarım (İstikra/ Endüksiyon)

Zihnin, tikelden tümele, özelden genele, tek tek olay ve olgulardan genel yasalara (kanunlara) ulaşmasına imkân veren akıl yürütme biçimidir. Başka bir ifade ile tümevarım, bir bütünün oluşumunda yer alan parçalarına dayalı olarak bütüne dair bir hükümde bulunmaktır.⁷⁷ Aristoteles’e göre tümevarım; zihnî olarak tikelden tümele, özelden genele, bilinenden bilinmeyene doğru geçişe verilen isimdir.⁷⁸ Mantığın özünü teşkil eden kıyasın temelinde, tümevarım vardır.⁷⁹ O, şöyle demektedir; “her kanaat gerçekte kıyasla kazanılır veya tümevarımdan çıkar”.⁸⁰ “Gerçekte, biz ancak tümevarım veya ispat yolu ile öğreniriz.”⁸¹ “O hâlde bize ilkeleri bildirenin gerekli olarak tümevarım olduğu apaçıktır.”⁸²

İslam mantıkçılarından Gazzâlî; tümel bir kavram kapsamında yer alan tikelleri inceleyerek söz konusu tikellerde ortak bir hükmün var olmasına dayalı olarak ilgili tümele ilişkin bir hükümde bulunmayı tümevarım olarak tanımlamaktadır.⁸³

Zihin, tümevarım niteliğindeki bir akıl yürütme eyleminde, tümdengelimdekinin tam aksi yönünde bir eylemde bulunur. Zira zihin tümdengelimde tümelden tümele ya da tümelden tikele doğru eylemde bulunurken, tümevarımda ise tikelden tümele doğru

⁷⁶ Adsoy, *Aklımlı Kullanacaklar İçin Mantık (Tasdikât)*,94

⁷⁷Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 195.

⁷⁸Aristoteles, *Organon V, Topikler*, çev. H.Ragıp Atademir, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996), 22,235.

⁷⁹ Öner, *Klasik Mantık*, 179.

⁸⁰ Aristoteles, *Organon II, Birinci Analitikler*, çev. H.Ragıp Atademir, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996), 183.

⁸¹ Aristoteles, *Organon II, Birinci Analitikler*,49.

⁸² Aristoteles, *Organon II, Birinci Analitikler*,136.

⁸³Gazzâlî, *Mi'yârü'l-'ilm*, (Kahire: Dârü'l-Endelüs, 1960), 115, 118.

eylemde bulunur. Bir diğer ifade ile tümevarım akıl yürütme biçiminde kaplamı dar olanından geniş olanına doğru bir geçiş söz konusudur. Bu bakımdan tümevarımı bir çıkarım elde etme eylemi olmaktan ziyade bir tümele varma eylemi olarak ifade etmek mümkündür.⁸⁴

Tümevarım yoluyla elde edilen sonuç önermesi, öncüller konumunda yer alan önermelerin kaplamından daha geniştir. Bu yüzden tümevarımla elde edilen sonuç, öncüllerin kapsamıyla sınırlı kalmayıp daha geniş bir kaplamı ifade eder nitelikte olur. Zira tümevarım, tekil olarak ele alınan olguların bilgisinden hareket ederek söz konusu olgularda etkin olan yasaların bilgisine ulaşma imkânını sunar.⁸⁵ Tümevarım fertlerden yola çıkarak türü elde etme eylemi olmanın yanında türlerden yola çıkarak cinsi de elde etme eylemidir. Bu eylemlerden kimi türlerin fertlerinin ya da kimi cinslerin türlerinin sınırı ve sayısı belli olduğundan ötürü onların tümünü incelemek mümkün iken; kimi tür ve cinslerin sınırının belirsizliğinden ötürü, onların sadece belli bir kısmı incelenmek üzere bütüne ilişkin bir hüküm verebilmektedir. Bu kaçınılmaz durumdan dolayı tümevarım, tam ve eksik olmak üzere kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır.⁸⁶

Tam tümevarım (*istikrâ-i tam*), bir bütünün oluşumunda yer alan unsurların tamamının veya bir sınıfı teşkil eden fertlerinin tamamının incelenmesiyle söz konusu bütün veya sınıfa ilişkin hüküm vermek olarak tanımlanmaktadır. Buna “şekilsel/biçimsel/formel tümevarım” da denir.⁸⁷

Eksik tümevarım (*istikrâ-i nâkıs*), bir bütünün oluşumunda yer alan unsurların tamamı veya bir sınıfı teşkil eden fertlerin tamamı değil de belli bir kısmının esas alınmasıyla söz konusu bütün veya sınıfa ilişkin bir hüküm vermektir. Eksik tümevarım “büyültücü, genişletici, bilimsel” denildiği gibi, “gerçek tümevarım” olarak da kabul edilmektedir. Eksik tümevarımla, bütünün oluşumunda yer alan unsurların tamamının incelenme imkânı olmadığından, onunla elde edilen bilgi kesin bilgidен ziyade zannî bilgi olarak kabul edildiği gibi, sonucu da tam olmamakla beraber zorunlu da değildir.⁸⁸

el-Avâmil’i açıklayan tablomuza göre fiiller, lafzî kıyâsî âmillер (etkenler) arasında yer almaktadır. Ancak burada dikkat çekmek istediğimiz husus, eserin yalnızca tasnif mantığıyla değil, aynı zamanda belirli bir akıl yürütme yöntemiyle kaleme alınmış olmasıdır. Bu çalışmada, el-Avâmil’in, klasik mantık literatüründe “eksik tümevarım” (*istikrâ’ nâkıs*) olarak adlandırılan yöntemden istifade edilerek yazıldığını ortaya koymayı amaçlıyoruz.

Zira müellif, tümel bir ilkeyi doğrudan vazetmek yerine, önce tek tek örnekler zikretmekte, ardından bu örnekler üzerinden genel bir kural ima etmektedir. Nitekim eser boyunca fiillerin ve harflerin âmilliği somut kullanım örnekleri üzerinden gösterilmekte; buradan hareketle genel nahiv ilkelerine ulaşılmaktadır. Bu yönüyle el-Avâmil, tam bir kıyas örgüsü kurmaktan ziyade, sınırlı örneklerden hareketle küllî hükme varan eksik tümevarım metodunu yansıtmaktadır. Bunu şu örnek üzerinden göstermek istiyoruz.

أصبح، نصر، كتب، zaman bildiren birer kıyâsîdirler.

⁸⁴Köz, *Mantık*, 216.

⁸⁵Köz, *Mantık*, 217.

⁸⁶Adsoy, *Aklını Kullanacaklar İçin Mantık (Tasdikât)*, 85.

⁸⁷Aster, Ernst von, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, çev. Macit Gökberk, (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1994), 148.

⁸⁸Köz, *Mantık*, 219.

.....fiildir. كتب، نصر، كان، أصبح.

Öyleyse bütün fiiller zaman bildiren birer kıyâsîdirler.

Burada fiiller üzerinde gerek nâkıs gerek tam fiil olsun bir inceleme yapıldığında fiillerin el-avâmil tablosuna göre kıyâsî oldukları sonucuna varırız. Burada nakıs fiiller ya da tam fiillerin tamamı değil de belli bir kısmı inceleme konusu yapılmak suretiyle sonuca ulaşılmıştır. Bir diğer ifade ile parçadan bütüne, tekilden tümele gidilmekle beraber, burada, söz konusu bütünü veya tümeli oluşturan unsurların tamamı incelenmemiştir. Eksik tümevarımın en temel özelliği olması bakımından, bu biçimde gerçekleştirilen tümevarımlarla kesin bilgidен ziyade zannî bilgi elde edilmiş olur.⁸⁹

Sonuç

Osmanlı'nın XVI. Yüzyılda yetişen çok yönlü âlimlerinden biri olan İmam Bigivî'nin (ö.981/1573) *el-Avâmil* isimli eseri, klasik gramer eğitiminde temel kaynak olarak kabul görmüştür. Bu özelliğine bağlı olarak haklı bir teveccühe mazhar olan *el-Avâmil* asırlarca Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. *el-Avâmil* isimli bu eser, iki âlet ilmi olan mantık ve nahiv ilminin ortak paydasında yer almaktadır. Biz de bu her iki ilmin doğuşunu, gelişimini ve en önemli eserlerini çalışmamızda ele almaya çalıştık.

İmam el-Birgivî'nin *el-Avâmil* isimli eseri, âmil-ma'mûl ilişkisi çerçevesinde nahiv konularını belli bir sistem dâhilinde kısa ve öz olarak inceleyen bir eserdir. Onu diğer eserlerden ayıran en önemli özelliği ise tasnifinin pratik ve kolay anlaşılır olmasıdır. Bu eser, müellifin İzhar isimli diğer bir nahiv kitabının da özeti niteliğinde olmasıyla dikkat çekmektedir. Uzun yıllar boyunca Osmanlı medreselerinde okutulagelmiş ve defalarca Türkçe'ye tercüme edilip basılmıştır. Müellif eserinde âmilin altmış, ma'mûlun otuz, irâbın ise on olduğunu dile getirerek toplamda el-avâmil'i yüz ana başlığa ayırmıştır. O'na göre âmil lafzî ve manevî olmak üzere kendi içerisinde ikiye, lafzî âmiller (etkenler) de kıyâsî ve semâî olarak yine aynı şekilde ikiye ayrılmaktadır. Çalışmamızın konusu olan fiiller de lafzî kıyâsî âmiller (etkenler)den olup kendi içinde tam ve nakıs fiiller olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Çalışmamızda öncelikli olarak beş tümel esasından had-tam tanımına göre fiilin tanımını yapmayı uygun bulduk. Nitekim had-tam tanımların en sağlıklı olanıdır. Had-tam tanımından yola çıkarak fiilin yakın cinsi "kıyâsî", yakın faslı ise "zaman ifade etme" olduğunu tespit ettik. Buna göre fiilin hadd-ı tam türünden tanımını; "zaman ifade eden bir kıyâsîdir." şeklinde oluşturmuş olduk.

Daha sonra çalışmamızın içeriğinde akıl yürütme yollarından olan analogi, tümevarım ve tümdengelim yöntemlerini kullanarak fiilin âvâmil tablosunda nerede yer aldığını göstermeye gayret ettik. Analogiyi ele aldığımız kısımda tam fiil olan "نصر" ile nakıs fiil olan "كان" kıyaslamış olduk ve sonuçta "نصر" gibi "كان" nin de bir âmil olduğu sonucuna vardık. Tümdengelim akıl yürütme yönteminde ise "her âmilin bir ma'mûlu vardır." önermesinden yola çıkarak "نصر" nın da bir âmil olduğu ve ma'mûlu olması gerektiği sonucuna vardık. Tümevarım akıl yürütme yönteminde ise fiillerin zaman bildiren birer kıyâsî oldukları sonucuna vardık.

Böylece bu çalışmada, İmam Birgivî'nin *el-Avâmil* adlı eserinin yalnızca nahiv kurallarını sıralayan didaktik bir metin olmadığı; aksine mantık ilmi temelli bir kurguya sahip

⁸⁹Köz, *Mantık*, 220.

bulunduğu ortaya konulmuştur.. Özellikle fiiller bahsi üzerinden yapılan analiz, eserde yer alan âvâmil tasnifinin tanım, tümel, kıyas ve tümevarım gibi mantikî ilkelerle temellendirilebileceğini göstermiştir. Bu yönüyle çalışma, *el-Avâmil*'i salt gramer metni olarak değerlendiren yaklaşımlardan farklı olarak, onu mantık-nahiv ilişkisi bağlamında yeniden okumayı teklif etmektedir.

Literatürde Birgivi'nin nahiv anlayışı üzerine yapılan çalışmalar çoğunlukla pedagojik ve dilbilgisel çerçevede kalırken, bu araştırma eserin mantikî arka planını sistematik biçimde inceleyerek disiplinlerarası bir perspektif sunmayı hedeflemiştir. Böylece Osmanlı ilmî geleneğinde mantık ile nahiv arasındaki teorik ilişkinin somut bir metin üzerinden gösterilmesine katkı sağlanmıştır.

Bununla birlikte çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Araştırma, makale hacmi gereği yalnızca kıyâsî lafzî âmillerden olan fiiller bahsi ile sınırlandırılmış; eserin diğer bölümleri ayrıntılı biçimde ele alınamamıştır. Ayrıca karşılaştırmalı bir metin analizi (örneğin çağdaş nahiv metinleriyle mukayese) yapılmamıştır. Bu sebeple ileride gerçekleştirilecek çalışmalarda *el-Avâmil*'in diğer kısımlarının da mantikî ilkeler açısından incelenmesi ve Osmanlı nahiv literatürü içerisindeki konumunun mukayeseli biçimde değerlendirilmesi, konunun daha kapsamlı anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yapay Zeka Beyanı (Yazar/lar)	Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde sınırlı ölçüde yapay zekâ araçlarından yararlanılmış olup, içerik, analiz, yorum ve sonuçlara ilişkin tüm akademik sorumluluk yazara/yazarlara aittir
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışma tek yazarlıdır. Tüm süreç (tasarım, veri toplama, analiz, yazım ve revizyon) yazar tarafından yürütülmüştür.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Artificial Intelligence Statement (Journal)	During the preparation of this study, artificial intelligence tools were utilized to a limited extent; however, all academic responsibility regarding the content, analysis, interpretation, and conclusions rests entirely with the author(s).
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	The study has a single author. All processes (design, data acquisition, analysis, writing, and revision) were conducted by the author.

Kaynakça/ References

- Adsoy, Şerefettin. *Aklımı Kullanacaklar İçin Mantık (Tasavvurat)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022.
- Adsoy, Şerefettin. *Aklımı Kullanacaklar İçin Mantık (Tasdikât)*. Van: Kral Sardur Yayınevi, 2022.
- Aristoteles. *Birinci Analitikler*. Çev. H. Ragıp Atademir. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Aristoteles. *İkinci Analitikler*. Çev. H. Ragıp Atademir. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Aristoteles. *Organon II: Birinci Analitikler*. Çev. H. Ragıp Atademir. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Aristoteles. *Organon III: İkinci Analitikler*. Çev. H. Ragıp Atademir. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Aristoteles. *Organon V: Topikler*. Çev. H. Ragıp Atademir. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Aristoteles. *Organon*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1952.
- Atâî, Atâullah. *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti's-Şakâik*. Haz. Suat Donuk. İstanbul: YEK Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Atay, Zeynep. *Arapça Dilbilgisi: Nahiv*. İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2013.
- Bayraktar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Cevdet, Ahmet Paşa. *Mi'yâr-ı Sedâd*. Haz. Kudret Büyükçöşkun. İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.
- Çetin, Nihad M. "Arap." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/276–279, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi: Nahiv*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi: Sarf*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Çüçen, A. Kadir. *Klasik Mantık (Mantiğa Giriş)*. Bursa: Asa Yayınları, 2004.
- Durmuş, İsmail. "Avâmilü'l-Mie." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/112–114. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Durmuş, İsmail. "Nahiv." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/ 300–306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantiğa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2005.
- Gazzâlî. *Mi'yârü'l-İlm*. Kahire: Dârü'l-Endelüs, 1960.
- Gümüş, Sadrettin. *Seyyîd Şerif Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1984.

İbn Sînâ. *el-İşârât ve't-Tenbîhât*. Çev. Ali Durusoy, Ekrem Demirli, Mahir Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.

İbn Sînâ. *eş-Şifâ: el-Mantık (el-Burhân ve el-Kıyâs)*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1952.

İbn Sînâ. *en-Necât*. Çev. Kübra Şenel. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2013.

İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997.

Kâtip Çelebi. *Mîzânü'l-Hak*. Haz. Mustafa Kara. İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.

Kneale, William ve Martha Kneale. *The Development of Logic*. Oxford: Clarendon Press, t.y.

Köz, İsmail, ed. *Mantık*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

Önal, Recep. "Bir Osmanlı Bilgini İmam Birgivî Üzerine Biyografik Bir İnceleme." *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (2018), 127-165

Öner, Necati. *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.

Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Bilim Yayınevi, 1998.

Özlem, Doğan. *Mantık (Klasik/Sembolik Mantık, Mantık Felsefesi)*. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1999.

Şerif el-Cürânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. Thk. Abdurrahman Maraşlı. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2012.

Ülken, Hilmi Ziya. *Mantık Tarihi*. İstanbul: R. Koşkun Matbaası, 1942.

Vural, Mehmet. *İslam Felsefesi Sözlüğü*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.

Yıldırım, Cemal. *Mantık: Doğru Düşünme Yöntemi*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999.